

Mihaela POPESCU
(Universitatea din Craiova)

Crearea și evoluția formelor prospective romane. O perspectivă integrativă

Abstract: (The evolutive process of the Romance prospective forms. An integrative perspective) Seen from a diachronical perspective, the Future (the sigla V in our paper) and the Conditional (the sigla COND) of Romance languages represent classical instances, real samples in the handbooks of Romance linguistics, used to illustrate: „[...] il ciclo perenne che va dall’analisi alla sintesi” (Nocentini 2001: 367). Briefly, this evolutive process concerns the Latin verb HABERE (for French, Spanish and Italian) which first was lexeme with full lexical meaning, transitive and with a primary meaning of [+possession], and, then, it started to be associated with a Complement Infinitive in various grammatical constructions. It increasingly lost its primary meaning, its form and its morpho-syntactic function being also reduced. Thus, HABERE was *grammaticalized* and became morpheme for Future, and by association for the Conditional. This reconstruction theory of the Romance paradigms, the Future and the Conditional, is based on empirical data concerning the linguistic evolution and typology, data taken from the Latin texts beginning with the last part of Republic era, up to the VIIIth century A.D.

In our paper, we intend to make a synthesis of the main moments in the evolution and grammaticalization of the Romance Future and Conditional forms, starting from the primary Latin structures and continuing with their forms in the Romance verbal systems.

Keywords: the Future, the Conditional, the Latin language, Romance languages (French, Spanish, Italian), grammaticalization

Rezumat: Privite din perspectivă diacronică, viitorul (siglat în text: V) și condiționalul (siglat în text: COND) reprezintă exemple clasice, veritabile și antioane în manualele de lingvistică (romanică) cu care se ilustrează „[...] il ciclo perenne che va dall’analisi alla sintesi” (Nocentini 2001: 367). În rezumat, acest proces evolutiv vizează verbul latin HABERE (pentru franceză, spaniolă și italiană) care din lexem plin, tranzitiv din punct de vedere sintactic și cu semnificație primară de [+posesie] intră în diverse construcții gramaticale, asociindu-se un infinitiv complement și ajunge să își piardă progresiv sensul original, reducându-se totodată corpul fonetic și rolul morfosintactic. Altfel spus, HABERE se va gramaticaliza și va deveni morfem în construcția V, prin asociere, și a COND. Această teorie de reconstrucție a celor două paradigme romane, V și COND, se bazează pe date empirice de evoluție și tipologie lingvistică extrase pe baza textelor latinești de la sfârșitul de Republică și până aproximativ în secolul VIII-lea e.n. În articolul de față dorim să sistematizăm principalele momente din evoluția gramaticalizării formelor de V și de COND romane, pornind de la structurile latinești originare și ajungând până la fixarea lor în cadrul sistemelor verbale romane.

Cuvinte-cheie: viitor, condițional, limba latină, limbi romane (franceză, spaniolă, italiană), gramaticalizare

1. Preliminarii

Privite din perspectivă diacronică, viitorul (siglat în text: V) și condiționalul (siglat în text: COND) din limbile romane occidentale reprezintă exemple clasice, veritabile și antioane în manualele de lingvistică (romanică) cu care se ilustrează „[...] il ciclo perenne che va dall’analisi alla sintesi” (Nocentini 2001: 367).

Scopul acestui studiu este acela de a descrie prin prisma teoriei (teoriilor) gramaticalizării, etapele și factorii care au condus la pierderea vechilor paradigme prospective din limba latină și la înlocuirea lor cu noi compartimente verbale romane. Dosarul gramaticalizării se dovedește însă ca fiind foarte vast, iar cercetările care se

preocup de subiectul „devenirii” V și COND romanic (v. Thielmann 1885; Bourciez 1967; Pinkster 1987; Rohlf 1968; Coleman 1971; Fleischman 1982; Roberts 1992; Nocentini 2001; D’Hulst 2004; Slobbe 2004; La Fauci 2005, 2006; etc.) sunt și ele în număr însemnat. În acest context metodologic complex și eterogen, ne vom referi la procesul de *gramaticalizare* în manieră clasică¹ și îl vom considera ca fiind transformarea, (în cazul de față), „în trecerea de la o limbă la alta, a unui lexem autonom într-un morfem gramatical, prin pierderea autonomiei sale lexico-gramaticale” (DSL 2001: 239). Mai precis, vom considera *gramaticalizarea* drept un proces *unidirecțional* de evoluție de la un item cu statut lexico-semantic liber, la un element clitic și flexionar, deci dependent din punct de vedere morfologic (v. Lindschouw 2011: 57).

În rezumat, acest proces evolutiv vizează în cazul de față verbul latin HABERE (pentru franceză, spaniol și italian) care din lexem plin, tranzitiv din punct de vedere sintactic și cu semnificația primară de [*posesie*] într-o limbă în diverse construcții gramaticale asociindu-și un infinitiv complement și ajunge să își piardă progresiv sensul original, reducându-și totodată corpul fonetic și rolul morfosintactic. Altfel spus, HABERE se va gramaticaliza și va deveni morfem în construcția V și, prin asociere, și a COND.

Această teorie de reconstrucție a celor două paradigme romanice, V și COND, se bazează pe date empirice de evoluție și tipologie lingvistică extrase pe baza textelor latine timpurii de la sfârșitul de Republică și până aproximativ în secolul VIII-lea e.n. Chiar dacă gramaticalizarea este numai o ipoteză metodologică, în lipsa unui alt cadru metodologic, ajungem să credem că utilizarea lui HABEO nu este totuși o pură întâmplare pentru că:

„[...] è difficile considerare solo casuale il fatto che HABEO sia implicato, e in maniera cruciale, in due processi [le genesi della PPerf e del FSint], che, si badi bene sono distinti, ma correlabili, perché avvenuti nella modesima area grammaticale e nello stesso arco temporale. Una simile convergenza è ben più di un indizio: è un indirizzo di inchiesta importante e trascurabile.” (La Fauci 2005: 443).

Însă, înainte de a analiza diferite aspecte legate de etapele de evoluție ale formelor de V și de COND romanic, trebuie subliniat că, din punct de vedere metodologic, descrierea formării și evoluției V romanic occidental trebuie asociată cu dezvoltarea paradigmei de COND din limbile respective, dat fiind că vasi identitatea originii și structurii celor două paradigme, atât în franceză și spaniol, cât și în italiană. Cu toate acestea, la nivel conceptual, trebuie făcută distincția operată de Benveniste (1968, apud Company Company 2006: 350), și anume:

¹ Termenul *gramaticalizare* apare pentru prima dată la Antoine Meillet [1912 (1921/1958): 130-148] în articolul *L'évolution des formes grammaticales*, autorul în elegând prin acesta „atribuirea caracterului gramatical unor cuvinte la origine autonomă” (Meillet 1958: 130-148). Dacă la A. Meillet termenul este utilizat în sens restrâns, făcându-se referire doar la procesul prin care un lexem autonom devine afix gramatical, accepțiunea acordată de lingvistica modernă este una mult mai largă, prin *gramaticalizare* în elegându-se, de exemplu, și procesul prin care este creată gramatica unei limbi sau raportul dintre evoluția istorică a unor structuri și stadiul actual al acestora în cadrul unui sistem lingvistic etc.

² În literatura de specialitate, mai există un punct de vedere alternativ la această ipoteză „canonică”, *i.e.*, cel propus de André Lanly [1996 (1973)] care consideră că formele de COND din limba franceză provin de la paradigma conjunctivului imperfect din latină, paradigmă care s-ar fi menținut în limba vorbită din perioada târzie cu aceeași utilizări semantico-sintactice ca în latina clasică, dar care ar fi fost înlăturat la nivel formal prin adugarea desinenței de imperfect indicativ *-am* etc. (v. Banniard 1997: 63).

„La creación del futuro romance es una innovación que, en esencia, no conlleva ninguna transformación sustancial en el panorama de la conjugación latina, ya que sólo comporta un cambio en la expresión formal de una categoría ya existente, el futuro. Se trataría de lo que Benveniste (1968) llama una „transformación conservadora”. Por el contrario, la creación del tiempo condicional sería, en términos de Benveniste, una „transformación innovadora”, ya que supuso la creación de una categoría verbal nueva, inexistente como forma verbal en la conjugación latina. Ambos cambios en conjunto constituyen, sin embargo, una de las modificaciones más llamativas experimentadas por las lenguas romances en su evolución desde el latín” (Company Company 2006: 350).

2. Etapele formării viitorului și condiționalului din limbile românești occidentale

2.1. Latina clasică și țârzie: polimorfism și concurență a perifrazelor

Aadar, toate studiile care se preocupă de istoria (privită și din perspectiva fenomenului *gramaticalizării*) formelor de V din arealul României occidentale sunt de acord că (1) evoluția acestei paradigme este paralelă cu cea a COND și că (2) toate limbile românești au înlocuit formele prospective sintetice din latină cu perifraze, sintetice sau analitice în fazele actuale, dar, în orice caz, greu analizabile pentru locutorul contemporan.

Însă, dacă apariția formelor de COND românesc, poate fi ușor explicată de faptul că în limba latină această *forma mentis* era „materializată” lingvistic de sistemul greoi și confuz al subjonctivului, motivele pentru care V sintetic latin a fost înlocuit treptat de creații noi, care, într-o primă etapă, au fost toate analizabile, conduc la luarea în calcul a anumitor factori care au acționat concomitent la nivel formal [(1) fonetic și (2) morfologic] și (3) la nivel semantic³.

Pe lângă argumentele de natură formală și semantică, trebuie semnalat și următoarea motivație cu caracter pragmatic și cultural, de sorginte coterică :

„En opinión de Coseriu (1957/1977) la difusión del cristianismo provocó una nueva visión de mundo, radicalmente distinta de la del mundo latino clásico, que conllevó un cambio profundo en la expresión de la futuridad. Este ámbito semántico pasó de significar una temporalidad egocéntrica, que llega al ser humano y que él no puede modificar, a significar una temporalidad egodéctica, moldeada y construida en gran medida por el ser humano. La futuridad ya no es entendida como un

³ Cauzele de natură fonetică menționate în literatura de specialitate sunt: (a) omonimia frecventă între *amavit* (perfect - 3) și *amabit* (viitor I - 3) – datorată confuziei dintre labiala oclusivă sonor /b/ și labiodentală fricativă sonor /v/, respectiv omonimia dintre *legit* (prezent - 3) și *leget* (viitor I - 3), datorată evoluției lui *i* scurt (de la prezentul indicativ al verbelor de grupă a III-a) la *e* închis; (b) pierderea generală a cantității vocalice care a condus la dificultatea deosebirii verbelor de grupă a II-a de cele de grupă a III-a; (c) omonimia dintre formele de V ale verbelor de grupă a III-a și a celor de grupă a IV-a (*legam, audiam*) și paradigma conjunctivului prezent, în special la persoana întâi singulară. La nivel morfologic, factorii care au condus la eliminarea V sintetic latin au fost, pe de o parte, neregularitatea de conjugare în crearea V pe temă de *infectum*, care necesită memorarea a două paradigme, una în *-bo* (pentru conjugarea I și a II-a) și alta în *-am* (pentru conjugarea a III-a și a IV-a); pe de altă parte, în interiorul ultimelor conjugării gradul de neregularitate al paradigmei de V era mult mai mare, acestea marcând prin alternanță vocalică: /-a-/ vs. /-e-/, distincția dintre persoana întâi singulară și restul formelor personale. În ceea ce privește factorii de natură semantică care, de asemenea, au determinat reorganizarea sistemului de exprimare a [PROSPECTIVULUI] în limbile românești, aceștia au fost: (a) nevoia de a explicita ideea de *viitor în trecut*, nuanță temporală necunoscută de latina clasică; (b) poziția instabilă a imperfectului conjunctiv latin care ruina parțial și încetează capacitatea de exprimare a perspectivelor virtuale, fapt care accentuează situația precară generală în care se află modul conjunctiv în această perioadă de evoluție a limbii latine; (c) natura modală (epistemică sau deontică) însăși și pe care o implică în genere *viitorul* (cf. formele de exprimare a V din engleză).

simple hecho temporal existente con independencia de las acciones del ser humano, sino que es una futuridad modal obligativa, en el sentido de que el individuo es responsable de su propio futuro y puede modificarlo a través de sus acciones en el presente. Es decir, el cristianismo habría provocado un cambio esencial en la concepción de la futuridad: temporal – modal, dando lugar a un cada vez menor empleo del futuro clásico y a un gran desarrollo de perífrasis varias de valor futuro modal, que progresivamente terminaron por sustituir en la baja latinidad el futuro temporal sintético latino clásico” (Company Company 2006: 353-354).

Coroborarea tuturor acestor aspecte a condus a adar la nevoia de înlocuire a V sintetic latin. Acest proces nu s-a întâmplat îns dintr-o dat , ci a fost lent i gradual, întinzându-se pe aprox. o jum tate de mileniu (cel pu în pentru registrul scris de limb , aprox. din sec. I î.e.n. i pân aprox. în sec. al VII-lea e.n.). Astfel, chiar din latina preclasic (i, cu prec dere, din perioada clasic) se înregistreaz drept poten iali concuren i ai V sintetic diferitele perifraze aspectuo-temporale formate cu ajutorul *participiului viitor activ* al verbului lexical i auxiliarul ESSE (*facturus sum/facturus erat/facturus fuit* etc.), perifraze care nu se vor impune îns în limbile romanice. Motivele existente în literatur sunt multiple. Enumer m câteva dintre ele:

- cauze de natur fonetic : astfel de perifraze aveau „[une] terminaison bisyllabique terminée par une consonne, frappée d’un immutable accent d’intensité, alourdie par l’auxiliaire, qui, d’habitude, suivait” (Herman 1996: 67);

- ra iuni morfosintactice: (i) pentru o serie de verbe, participiul viitor era fie prea pu în folosit, fiind de cele mai multe ori considerat „a-normal sau chiar imposibil” (Bourova 2005: 314); (ii) perifraza construit cu participiul viitor nu oferea solu ii decât pentru activ, corespondenta sa pentru pasiv, anume perifraza format cu *un adjectiv - gerundiv* în *-ndus + ESSE* având o valoare modal foarte puternic marcat , aceea de [+necesitate/+ obligativitate], tocmai datorit combin rii sale cu pasivul.

- motiva ii de natur semantic : tocmai inexisten a unei nuan e modale complementare puternice (de exemplu, de tipul, [+posesie/necesitate]) va favoriza dezvoltarea structurilor concurente, deoarece, în cazul turnurii HABEO + *infinitiv*, vom vedea c nu este vorba numai de o nuan temporal pur , ci de o imixtiune între temporalitate i modalitate (v. i Bourova 2007: 468).

- cauze de natur sociolingvistic : turnurile de tipul *-turus + esse* apar ineau, se pare, limbajului familial, vorbit i variaua ca frecven în func ie de epoc , de autor i de natura scrierii. De exemplu, în *Asinaria* lui Plaut întâlnim doar patru ocuren e ale acestei structuri fa de cele 142 forme de V sintetic, iar în primul volum din *Coresponden a* lui Cicero apar doar 10 astfel de ocuren e de V perifrastic în *-turus + ESSE* în raport cu cele 296 de forme sintetice.

Chiar dac nu s-au p strat în limbile romanice, aceste structuri perifrastice formate cu un adjectiv-participiu + ESSE prezint avantajul de a putea fi transpuse la trecut (v. *lecturus eram - legendus erat*) i reprezint , în fapt, turnuri populare de înlocuire, într-o prim etap , a V sintetic latin. În literatura de specialitate sunt citate chiar cazuri în care aceste structuri participiale apar ca echivalente pentru HABEO + *infinitiv*. Aceast situa ie apare sub (1):

- (1) ...*ascendit in arborem ut videret eum, quia inde erat transiturus* (Luc., 19, 4, apud Herman 1996: 66) [în *Itala* apare: *habebat transire*].
‘...se urc în copac ca s -l vad fiindc pe acolo avea s treac ’.

O alt modalitate de înlocuire a formelor prospective din latin – existent preponderent în limba vorbit –, este cea a perifrazelor formate cu *infinitivul* verbului lexical i unul din auxiliarele: HABERE, VOLERE, DEBERE. Dintre acestea, HABEO/HABEBAM/HABUI + *infinitiv* – la început „o construc ie ocazional i periferic ” (Herman 1996: 67), va cunoa te

cea mai mare răspândire, dând naștere *viitorului indicativ* și *condiționalului* din majoritatea limbilor din România central și de vest (franceză, occitană, italiană, spaniolă, catalană, portugheză), dar și (potrivit celor mai mulți specialiști) formelor de COND și de V-Tipul 3 (*am s cânt*) din limba română, ceea ce dovedește că în ansamblu este vorba de „un fenomen cognitiv [s.n.], în cazul nostru romanic” (Iliescu 2000: 432, n. 6). VOLERE + infinitiv, structură instaurată în limba latină încă din perioada clasică, va sta la baza V canonic din limba română (V-Tipul-1 – *voi cânta*, dar și V de tip popular/ V-Tipul-2 – *oi cânta*, respectiv, V-Tipul-3 – *o s cânt*) și din sursilvana veche. Această turnură apare atestată atât în perioada clasică, cât și în epoca târzie a latinității, în exemple ca cele de sub (2) și (3):

(2) **Volo tibi commemorare, si forte eadem res tibi dolorem minuere possit.** (Cic., *Ad Fam.*, 4, 5, 4).

‘A vrea să îmi vorbesc, dacă acest lucru ar putea să îmi micșoreze suferința’.

(3) **Scio te, cum ista legeris, meum os digito velle comprimere.** (Hier., *Ep.*, 27, 2).

‘Tiu că tu, după ce vei fi citit aceste lucruri, ai vrea să îmi închizi gura’.

În sfârșit, în ceea ce privește turnura DEBERE + infinitiv, aceasta va fi continuată numai de sardă⁴ (mai precis, de logudorezi): DEBEO CANTARE > *depo kantare* (v. Company Company 2006: 358).

Acestea sunt datele standard prezentate de majoritatea istoriilor limbilor romanice sau vehiculate în diferitele manuale de lingvistică și tipologie romanică, date care sunt acceptate în unanimitate, dacă nu luăm în calcul – așa cum procedează mulți cercetători (v. Wilmet 2001: 23, n. 4), teoria puțin convingătoare propusă de André Lanly [1996 (1973)].

Revenind la turnura HABEO/HABEBAM/HABUI + infinitiv ca bază a formelor de V și de COND din arealul României occidentale, trebuie spus că inițial aceasta a substituit V sintetic latin în contexte marginale și oarecum „specializate”, în sensul că apare la început în anumite tipare sintactice și în texte cu caracter mai mult sau puțin popular (v. Coleman 1971: 215-216). În ceea ce privește particularitățile sale morfosintactice, în literatura de specialitate se arată că HABERE apare inițial în preajma unui infinitiv pasiv (ca substituent al unui V sintetic pasiv), apoi apare însoțit de verbe deponente și intransitive și, în cele din urmă, de verbe tranzitive, la diateza activă. Din punct de vedere al distribuției sintactice, turnura perifrastică analizată se focalizează pe subordonatele relative dependente de un adjectiv sau de un pronume nehotărât ori demonstrativ și abia mai târziu se va fixa în propoziții principale sau în independente. Mai mult, s-a observat că în structurile explicite, apare mai des varianta cu HABERE la imperfect, în timp ce în cele implicite se preferă forma de prezent a auxiliarului (v. Company Company 2006: 355).

O descriere amănunțită (efectuată pe baza unui *corpus* electronic care cuprinde 26 de milioane de intrări) a particularităților morfosintactice ale construcției discutate, apare la Bourova (2005), unde se arată totodată că, din punct de vedere cronologic, perioada reprezentată cel mai bine în ceea ce privește atestarea construcției HABEO + infinitiv este cea cuprinsă între anii 300-500 e.n. (Bourova 2005: 305). Înaintea acestui interval cronologic, trebuie diferențiate două sub-perioade de manifestare a turnurii discutate în funcție de anumite particularități de natură morfosintactică și anume:

⁴ Sarda folosește de fapt turnura perifrastică *apo a kantare, apa cantai* < HABEO AD CANTARE, dar în limba literară apar și forme sintetice, de tipul: *cantarapo, fagherát, abaraggiu* (Nocentini 2001: 390).

1. Exemplele provenind din latina clasic și târzie (atestare înainte de 150 e.n.) sunt construite aproape în totalitate cu infinitivul unor verbe tranzitive (în special, *verba dicendi*: DICERE, SCRIBERE, QUAERERE etc.), având adesea și un complement direct exprimat (pronume interogativ, demonstrativ sau nehot rât). Utilizarea pasivă a infinitivului apare acum doar în cazul în care HABEO este la indicativ imperfect, conjunctiv prezent sau imperfect sau chiar la infinitiv (Bourova 2005: 305-306)⁵; de asemenea, din punct de vedere al distribuției formelor lui HABERE la nivel discursiv, se observă că: HABEO și HABUI apar frecvent în principale, HABEBAM în subordonatele relative și complementive, iar formele de conjunctiv sunt distribuite, potrivit sintaxei latinei clasice, în subordonate (în special, în complementive și în circumstanțiale).

2. În exemplele atestate în perioada 150 - 230 e. n., începând cu Tertullian⁶, se regăsesc infinitive ale verbelor tranzitive, intransitive, deponente; infinitive active, dar și pasive, cu predispoziție evidentă spre utilizarea infinitivului activ, mai ales în cazul lui HABEO. Infinitivul pasiv continuă să se mențină în cazul în care HABEO este utilizat la trecut (mai ales, la indicativ imperfect, și, după 300 e. n., în cazul în care HABEO este utilizat la conjunctiv imperfect), folosirea structurii HABEBAM + infinitiv continuând să se înregistreze cu preponderență în subordonatele relative și în complementive.

În sfârșit, o altă problemă, după părerea noastră, mult mai dificilă de elucidată, este cea care încearcă explicarea evoluției semantice a structurii aduse în discuție. Trei tipuri de poziții sunt adoptate în literatura de specialitate (Bourova 2005: 310-311) în legătură cu acest aspect:

- direcția care explică sensul prospectiv al structurii HABEO + infinitiv din etapa intermediară în care auxiliarul actualizează modalitatea [+obligă ie/+necesitate], interpretat exclusiv din perspectivă deontică [*agent oriented modality* (la Bybee et al.: 1994) sau *event modality* (la Palmer 2001, apud Bourova 2005: 311)] – de tip: *A FACE*).
- direcția care consideră orientarea temporală prospectivă a structurii HABEO + infinitiv se datorează și naturii abstracte a infinitivului (vezi Slobbe 2004: 107-123).
- orientarea inițială de Harm Pinkster (1989: 316) care consideră sintagma HABEO + infinitiv este caracterizată inițial de neutralitate modală.

Înscrind-ne pe linia generală a orientării modale (variantele a), reținem totuși și demersul propus de Viara Bourova (2005: 312) care, pornind de la ideea tradițională potrivit căreia structura HABEO + infinitiv exprimă un eveniment care urmează să se producă, consideră că o trecere de la aletic la temporal poate fi veriga cea mai probabilă în procesul de gramaticalizare discutat, deoarece:

„Tout comme avec *devoir + infinitif*, la situation est analysable comme un scénario qui est nécessairement vrai dans tous les mondes possibles de l'univers modal U_M ” (Bourova 2005: 312).

În sfârșit, în ceea ce privește frecvența de utilizare a turnurii discutate la autorii latini, s-a observat că aceasta va deveni din ce în ce mai folosită la Tertullian și la scriitorii creștini. Într-adevăr, dacă anterior, la Cicero, Seneca sau Aulus Gellius ocurențele erau construite cu această structură perifrastică continuă, fie profund marcate de valoarea sa modală originară

⁵ În urma acestei analize, Viara Bourova (2005: 305) observă că aproape toată paradigma lui HABERE – cu excepția imperativului – acceptă, chiar de la început, construcția cu infinitivul. Însă, de departe conducerea clasamentului este preluată de indicativul prezent, respectiv, de imperfectul aceluiași mod.

⁶ De altfel, s-a remarcat (Pinkster 1987: 213) că după Tertullian nu mai sunt înregistrate modificări majore ale construcției analizate, această considerație neimplicând totuși concluzia că deja în latină HABERE este un auxiliar în toate ocurențele în care este urmat de infinitiv.

[+obliga ie/+necesitate], semnifică ia pur temporal de V sau de viitor în trecut (VT) va fi atinsă abia în secolul al III-lea e.n., în opera lui Tertullian.

Astfel, se poate observa că în exemple ca cele de sub (4), (5), (6) și (7), verbul HABERE își prestează încă sensul său original, de verb plin, indicând, în special, ideea de posesie și, apoi, pe cea de *posibilitate*:

- (4) **Habeo etiam dicere quem ... de ponte in Tiberim deiecerit.** (Cic., *S. Rosc.*, 100) [este considerat ca fiind cel mai timpuriu exemplu].
 ‘Căci nu am să-l numesc pe cel care l-a aruncat de pe pod în Tiberu...’
- (5) **Item in multis hoc rebus dicere habemus** (Lucret., *De re. nat.*, 6, 711).
 ‘Am să spun acest lucru la fel în multe situații’.
- (6) **De re publica nihil habeo ad te scribere.** (Cic., *Ad Att.*, 2, 22, 26).
 ‘Nu pot să-ți scriu nimic referitor la situația politică a statului’.
- (7) **De divis neque ut sint neque ut non sint habeo dicere.** (Cic., *De nat. deo.*, I, 63, apud Raiskila 1990: 212).
 ‘Despre zei, nu pot să spun nici că există, nici că nu există’.

Mai târziu, la Seneca Rhetorul, construcția pare a fi deja încărcată cu ideea de *necesitate* (v. *infra* ex. (8)):

- (8) **Quid habui facere?** (Sen. Rhet., *Controv.*, I, I, 19, apud Raiskila 1990: 213)
 ‘Ce am avut de făcut / ce a trebuit făcut?’.

ca și, *viitorul* este legat, după Palmer (1986: 18-20, apud Iliescu: 2000: 431, n. 5), de modalitatea deontică, exprimând *voina* sau *necesitatea*, *obligația* sau *permisiunea* de împlinire a unei acțiuni.

Opera lui Tertullian reprezintă însă „o punte de legătură între primul și ultimul stadiu de dezvoltare al acestei perifraze” (Raiskila 1990: 212), deoarece aici apar atât primele sensuri, deja semnalate la Cicero și la Seneca Rhetorul (HABERE = ‘a avea’; HABERE = POSSE ‘a putea’, respectiv, HABERE = DEBERE ‘a trebui’), cât și ultimele sensuri ale lui HABERE + infinitiv, cele pur temporale, de V, respectiv de VT.

Astfel, în exemplele următoare (v. 9, 10, 11), HABERE este un auxiliar temporal, exprimând *viitorul*. Se găsește, în general, la indicativ prezent, urmat de un infinitiv fie al unui verb intransitiv, fie aflat la diateza pasivă.

- (9) **nihil quod fieri habet** (Tertull., *Herm.*, 19, 2, apud Raiskila 1990: 213).
 ‘nimic care să se întâmple’.
- (10) **cum corpus cum anima occidi habeat** (Tertull., *Res.*, 35, 7, apud Raiskila 1990: 213).
 ‘are să fie ucis când trupul, când sufletul’.
- (11) **nam et homo interior renovari habebit** (Res., 40, 7, apud Raiskila 1990: 213).
 ‘căci și omul are să renască în sufletul său’.

În contexte ca cele de sub (12) sau (13), HABERE este un auxiliar aspectuo-temporal, exprimând un timp de relație, i.e., *viitorul în trecut*. Caracteristicile sintactice ale acestei structuri sunt următoarele: HABERE este folosit la trecut, în general, la imperfect, iar infinitivele sunt fie la diateza pasivă, fie provin de la un verb intransitiv. De asemenea, trebuie observat și faptul că în ocurențele temporale, cele două componente ale sintagmei se găsesc, așa cum am mai spus, în imediată apropiere, iar în privința topicii, se observă că HABERE este postpus formei infinitivale (ordine IH – v. Bourova: 2007, 2005).

- (12) **Nazareus vocari habebat secundum prophetiam** (Marc., 4, 8, 1, apud Raiskila 1990: 213).

- ‘Nazariteanul avea s - i spun cea de-a doua profe ie’.
 (13) *quod et ipsi occidi haberent* (*Marc.*, 4, 8, 1, apud Raiskila 1990: 213).
 ‘fiindc i ei în i i aveau s fie uci i’.

În leg tur cu ordinea constituen ilor sintagmei, trebuie men ionat c cele dou componente ale turnurii HABERE + infinitiv se g sesc în imediat apropiere în stadiile în care construc ia perifrastic discutat începe s marcheze diferite grade de [PROSPECTIV], cu raportare la *nunc* enun iativ sau la un moment de referin situat în anterioritatea lui T₀. De asemenea, în situa iile discursive în care această construc ie nu exprim [PROSPECTIVUL], HABERE apare în cele mai multe cazuri plasat înaintea infinitivului (ordine HI – v. Bourova 2007, 2005) i de cele mai multe ori la diateza activ . În schimb, în cazurile în care are valoare temporal de V, HABERE apare plasat dup infinitiv (ordine IH – v. Bourova: 2007, 2005) i la diateza pasiv sau înso it de un verb intransitiv.

În ceea ce prive te semnifica ia originar a formelor de COND romanic, credem c aceasta î i are „obâr ia” în turnurile prospective redete în discurs indirect raportat (DIR) (v. Penny 2006: 238) care se realizau în latina clasic printr-o construc ie oarecum ambigu de „acuzativ cu infinitiv”, ca sub (14 a i b):

- (14) a. *Credo eum venturum esse* [structur „acuzativ cu infinitiv” în DIR, redând raportul de posterioritate fa de o form de *verba putandi* la prezent].
 b. *Credebam eum venturum esse* [structur „acuzativ cu infinitiv” în DIR, redând raportul de posterioritate fa de o form de *verba putandi* la imperfect].

Dezambiguizarea se va realiza în limba vorbit prin construc ii ca cele de sub (15):

- (15) a. *Credo quod venire habet* [structur echivalent pentru (14a)].
 ‘Cred c are s vin ’.
 b. *Credebam quod venire habebat* [structur echivalent pentru (14b)].
 ‘Credeam c avea s vin ’.
 c. *Credidi quod venire habui* [structur echivalent de asemenea pentru (14b) în care subordonata este dependent de o form de indicativ perfect, motiv pentru care HABERE este i el utilizat la aceea i treapt temporal].

Sintetizând toate aceste modific ri parcurse de HABERE la nivel semantic, se ajunge la creionarea urm toarelor stagii evolutive:

1. Verbul HABERE care are ini ial un singur sens fundamental, concret, a cedat la transferul semantic. El va pierde acum din specificitatea semnifica iei originare, aceea de ‘a poseda’, i devine astfel polisemantic. Acesta este, de fapt, primul pas în modificarea con inutului s u semantic. Sensurile primite progresiv sunt ‘a putea’ i ‘a trebui’. Cu timpul, aceste sensuri transferate vor deveni frecvent întâlnite, c p tând i posibilit i distribu ionale mai largi i suferind, în consecin , o golire de sens. De vreme ce un sens specific transferat sufer generalizare, HABERE î i pierde libertatea sintactic , începând s apar din ce în ce mai mult în structuri gramaticale conven ionale (dup cum s-a observat, urmat în special de un infinitiv). În urm toarele secole, perifraxele astfel constituite vor forma o paradigma verbal în care HABERE, trecut de stadiul de auxiliar i urmat de infinitivul care îi furnizeaz materia lexical , î i va modifica forma, devenind un morfem desinen ial, cu o structur „amputat ”, epoca în care s-a fixat ordinea elementelor în sintagm fiind greu de precizat.

2. Perifraxele astfel formate cu HABERE + infinitiv marcheaz la început o modalitate prospectiv de [+obligatie/necesitate] cu ajutorul unui verb înc negramaticalizat. Este a a-

numita perioadă a „premodalelor” când: CANTARE HABEO înseamnă deja ‘am intenția să cânt, am în proiect să cânt’, iar CANTARE HABEBAM ajunge să semnifice ‘aveam de cântat, aveam de gând să cânt, aveam intenția să cânt’. Aadar, în plan semantic, de la ideea de *necesitate* (deontic, apoi epistemic) s-a trecut ulterior la ideea de angajare în viitor (prospectiv). Totodată, în context ipotetic, transpunerea unui proiect în trecut înseamnă, de fapt, că acest proiect nu și-a găsit încă realizarea. Din astfel de contexte va deriva *condiționalul* (v. *infra* 16):

- (16) **Sanare te habebat Deus per indulgentiam, si fatereris.** (Pseudo-Augustin, *Serm.*, 253, 4, apud *ILR* 1965, vol. I: 361)

‘Dumnezeu te-ar mântui cu mila sa, numai să treci în rândul celor ce-l slăvesc’.

În concluzie, plasarea temporală a unui proces *p* într-un moment posterior față de Sit₀, îi conferă indubitabil acestuia o nuanță abstractă, motiv pentru care *V* este, în general, comparativ cu alte timpuri gramaticale, mult mai abstract, deci incert. Aceste caracteristici – de care beneficiază și *V* sintetic latin – sunt acum transpuse din perspectiva atitudinii subiectului vorbitor, materializând dorința, necesitatea, temerea etc. acestuia, deci spațiul atitudinal alocentric. Iată de ce, *V* din latina cultă, clasică, a intrat în concurență cu perifraze, care particularizează (și concretizează), prin valoarea modală a auxiliarului, aceste nuanțe semantico-modale, care, în timp, se vor transfera asupra întregii structuri.

Această evoluție (ciclică) din perspectiva modificărilor intervenite la nivel semantic, de tip *abstract – concret – abstract*, reprezintă o exemplificare perfectă pentru schema propusă de Closs-Traugott (1989, apud Iliescu 2000: 431) în legătură cu tendințele următoare de schimbări semantice, unde se arată că: (i) sensurile care denot situații externe evoluează spre sensuri bazate pe situații interne (evaluative, perceptivă și cognitive); (ii) sensurile bazate pe situații externe sau interne dau naștere sensurilor bazate pe situații discursive și metalingvistice; (iii) în plan evolutiv, sensul tinde să se bazeze din ce în ce mai mult pe atitudinea adoptată de subiectul vorbitor față de enunțul asertat.

2.2. Perioada preromanic și protoromanic

Aadar, în urma polimorfismului apărut încă din perioada latinei clasice, când locutorul avea de ales între mai multe construcții, și în special între: CANTABO // CANTATURUS SUM // CANTARE HABEO // HABEO/HABEBAM AD/DE/UNDE CANTARE (v. Slobbe 2004) // VOLO CANTARE / DEBEO CANTARE sau VENIO (AD) CANTARE⁷ și când toți membrii perifrazelor menționate și conservau încă sensul original, se pare că pe la sfârșitul secolului al III-lea, în spațiul lingvistic al României occidentale⁸ s-a impus tipul CANTARE HABEO, pe de o parte, fiindcă HABERE prezenta avantajele cele mai evidente atât din punct de vedere fonetic și morfologic (este singurul auxiliar care începe cu o vocală – ca urmare a căderii lui *h* inițial (v. Herman 1996: 68), dar și cu un comportament morfologic regulat), dar și semantic.

Prima atestare a noii forme de *V* romanic datează din secolul al VII-lea e.n. (anul 613) și apare în *Cronica lui Fredegarius* (v. Bourciez 1967: cap. 244c):

⁷ Formele menționate fac de fapt trimitere la paradigmele verbale corespunzătoare la tipurile formale (+/- perifrastice) discutate anterior.

⁸ Este vorba mai precis de francez, occitan, spaniol, catalan, portughez, unele dialecte retoromane și de anumite variante dialectale ale limbii italiene.

(17) *Opraesso rege Persarum, cum vinctum tenerit, in cathedram quasi honorifice sedere iussit quaerens ei civitatis et provincias reipublice restituendas; factisque, pactionis vinculum firmit. Et ille respondebat „Non dabo”. Iustinianus dicebat : „,daras”.* [observ m coexisten a formei clasice de V al turi de noua form perifrastic ale c rei elemente sunt deja sudate i care, în acest context, exprim mai degrab necesitatea (v. Posner 1996: 177, apud Iliescu: 2003: 15), deci un V injonctiv, cu traducerea: ‘trebuie s dai’].

Urm toarele atest ri vin tot din spa iul galo-roman. Este vorba de *Jur mintele de la Strasbourg* (anul 842 e.n.) unde se întâlnesc formele *prindrai i salvarai* (ambele deja sudate). Pentru spaniol , primele atest ri apar în *Glosele emiliene* (sec. al XI-lea e.n.). Este vorba de 18 forme (12 sintetice, 6 analitice) de V roman care traduc formele corespondente de V latin (v. Company 2006: 357). Trebuie re inut c , în general, pentru spa iul galo-roman i pentru cel italo-roman aglutinarea celor dou elemente componente ale turnurii HABEO + *infinitiv* pare s se fi petrecut foarte devreme. În schimb, în spaniola veche, auxiliarul putea preceda infinitivul sau se putea desp ri de acesta printr-un pronume complement (procedeu care continu s existe în portugheza contemporan): (sp. veche) *enplirnosamus, partirnosamos* etc. În franceza veche, o dovad a libert ii auxiliarului apare în structurile în care acesta putea fi precedat de dou verbe la infinitiv, pentru a exprima V amândurora (v. Reinheimer-Rîpeanu 2001: 269).

În privin a modific rilor fonetice intervenite în diacronie, acestea difer de la un idiom la altul. De exemplu, în cazul turnurii din italian , evolu ia ar fi urm toarea: CANTARE HABEO > *cantâr ào* > *cantarào* > *cantarò* > *canterò*. Un foarte scurt comentariu în acest sens poate fi urm toarea descriere:

„In italiano tale processo ha determinato una serie di cambiamenti fonetici: molto frequente è la sincope della vocale protonica nell’ambito della radice verbale, seguita in alcuni casi da assimilazione consonantica: **vederò* > *vedrò*; **venirò* > **venrò* > *verrò*. In modo asistemático la /a/ della radice verbale si trasforma in /e/ davanti a /r/: *cantarò* > *canterò* (in *starò* e *darò* la /a/ si conserva probabilmente per analogia con le forme del presente; lo stesso accade sistematicamente in spagnolo). In italiano antico, in cui il verbo *avere* prevedeva una prima persona alternativa (*aggio*), ricorrono anche le forme *faraggio*, *averaggio*. In antico senese compaiono forme in *-abbo* (*dirabbo*, *farabbo*). Nei dialetti il futuro sintetico mostra una morfologia differente per via delle diverse forme del presente del verbo *avere*. Negli antichi volgari settentrionali la prima persona *ajo* dà luogo alle desinenze *-ai* (ant. lombardo *farai* «farò») ed *-è* (ant. padovano *anderè* «andrò»). A partire dal Settecento si diffondono però le desinenze toscane (le desinenze antiche si conservano tuttora in alcune aree del Piemonte, nei dialetti istriani e nelle zone ladino-friulane dolomitiche)”. (De Roberto 2010, www.).

Cât despre topica elementelor componente ale turnurii care st la baza V i COND din spa iul Romaniei occidentale, ordinea *infinitiv* + HABEO/HABEBAM/HABUI (IH) este, în mod necesar, anterior fix rii sintagmei. Aceast ordine determin , conform tendin elor fonetice ale limbii latine, elidarea lui *e* final de la infinitiv în fa a vocalei ini iale a lui (H)ABERE. i, fiindc nu exist nici o urm de trecere a lui *e* la *y*, se poate conchide c acest eliziune este factorul care a favorizat sudura celor dou elemente.

Apoi, ca urmare a fenomenului de disimilare declan at la sfâr itul secolului I e.n. i începutul secolului al II-lea e.n., fenomen care const în dispari ia lui *-b-* din desinen a *-ebat*, se va ajunge la urm toarea form (reconstituit) a auxiliarului: HABEBAT > *abeba* > *aSéa* > *avea*.

De asemenea, tot în această perioadă, și ca urmare a tendințelor menționate mai sus, silaba radicală *av-* dispăre în întregime din toată flexiunea paradigmei aflate în constituire, printr-un fenomen de haplologie. Pentru explicarea sa s-a invocat nevoia de izosilabism în flexiunea V: în limbile romanice, și în special în franceză, desinențele de mai mult de o silabă sunt foarte puține la număr, iar pierderea lui *avea, avetis* etc., ar fi introdus desinențele trisilabice.

În concluzie, în procesul de gramaticalizare al structurilor perifrastice construite cu un verb modal se operează în primul rând o re-analiză a celor două elemente componente de tipul următor (v. Nocentini 2001: 368; Fleischman 1982: 115):

INFINITIV + AUXILIAR → RADICAL + FLECTIV

Este vorba în fapt de o re-interpretare a aceleiași informații gramaticale, în sensul că marca infinitivală *-r* este re-analizată ca marcă de viitor (prospectiv) căpătând o funcție modalo-temporală, în timp ce categoria persoanei este acum marcată de desinență. Acest proces de re-analiză, dublat de o serie întreagă de modificări formale (asimilări, pierderi ale vocalelor tematice, resilabizări etc.) favorizează trecerea graduală a accentului de la auxiliar la baza infinitivală și, în consecință, fuziunea inevitabilă a celor două componente, într-un singur item.

Concluzii

Dispariția V sintetic latină înlocuirea lui cu anumite tipuri de perifraze prezintă aadar o evoluție destul de lentă, care se întinde, în linii mari, pe o jumătate de mileniu (aproximativ din secolul al III-lea și până în secolul al VIII-lea e.n.). Se pornește de la o formă sintetică de exprimare a viitorului și, deja, din latina clasică se observă tendința de înlocuire a acesteia cu diverse perifraze. În perioada latinității târzii, ne aflăm în faza verbelor premodale HABERE, VOLERE și DEBERE. Acestea au tendința de a intra în construcții perifrastice cu un *infinitiv*, construcții care vor sta la baza diverselor tipuri de V romanice. În arealul României occidentale s-a impus structura cu HABERE: pe de o parte, CANTARE HABEO – având *prezentul* drept punct de reper enunțativ, și, pe de altă parte, CANTARE HABEBAM/HABUI – luând drept punct de reper enunțativ *trecutul*. În orice caz, verbul HABERE va trece de la statutul de verb independent sintactic și cu un sens lexical plin, la morfem gramatical, dar nu înainte de a străbate etapa de auxiliar.

După cum s-a văzut anterior, polimorfismul nu a dispărut dintr-o dată, nici ordinea inversă a celor două elemente constitutive ale construcției, nici tendința de despărțire a acestor două elemente.

Bibliografie

- Academia Română (1965), Al. Rosetti (redactor responsabil), *Istoria limbii române*, vol. I (ILR I): *Limba latină*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române.
- Banniard, Michel (1997), *Du latin aux langues romanes*, Paris, Nathan Université.
- Bourciez, Ed. (1967), *Eléments de linguistique romane*, Paris, Librairie Klincksieck.
- Bourova, Viara (2005), « À la recherche du 'conditionnel latin': les constructions *Infinitif* + forme de *habere* examinées à partir d'un corpus électronique », in Johannes Kabatek / Claus D. Pusch / Wolfgang Raible (eds.), *Romanistische Korpuslinguistik II: Korpora und diachrone Sprachwissenschaft*, Tübingen, Gunter Narr, p. 303-315.

- Bourova, Viara (2007), « Les constructions latines Infinitif + *habebam* vs. Infinitif + *habui* et le développement du conditionnel roman », in Trotter, David A. (ed.), *Actes du XXIV Congrès International de Linguistique et de Philologie Romane*, Berlin, de Gruyter, tomul II, p. 461-474.
- Bybee, J. / W. Perkins / J.-R. Pagliuca (1994), *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago, The University of Chicago Press (Bybee et al.).
- Closs-Traugott, Elizabeth (1989), “On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectivation in Semantic Change”, in *Language*, 65, 1, p. 31-66.
- Coleman, Robert (1971), “The origin and development of Latin HABEO + Infinitive”, in *Classical Quarterly*, 21, 1, p. 215-232, Oxford, Clarendon Press.
- Company Company, Concepción (2006), “Tiempos de formación romance. II. Los futuros y los condicionales”, in Company Company, Concepción (ed.), *Sintaxis histórica de la lengua española: La frase verbal*, vol. I, México, FCE, UNAM, p. 349-422.
- D’Hulst, Yves (2004), “French and Italian Conditionals: From Etymology to Representation”, in Jacqueline Guéron / Jacqueline Lacarme (ed.), *The Syntax of Time*, Cambridge / Massachusetts / London, MIT Press, p. 181-202.
- De Roberto, Elisa (2010), “Futuro” in *Treccani.it. L’Enciclopedia italiana*, in Internet: http://www.treccani.it/enciclopedia/futuro_%28Enciclopedia_dell%27Italiano%29/.
- DSL – Bidu-Vr nceanu, Angela / Cristina C l ra u / Liliana Ionescu-Rux ndoiu / Mihaela Manca / Gabriela Pan Dindelegan (2001), *Dic ionar de tiin e ale limbii*, Bucure ti, Editura Nemira.
- Fleischman, Suzanne (1982), *The future in thought and language. Diachronic Evidence from Romance*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Herman, József (1996), « Remarques sur l’histoire du futur latin – et sur la préhistoire du futur roman », in R. Risselada / Jan R. de Jong / A.-Machtelt Bolkestein (eds.), *On latin. Linguistic and Literary Studies in Honour of Harm Pinkster*, Amsterdam, J. C. Gieben Publisher, p. 57-70.
- Iliescu, Maria (2000), « Grammaticalisation et modalités en roumain: le futur déictique et épistémique », in M. Coene / W. de Mulder / P. Dendale / Y. D’Hulst (eds.), *Traiani Augusti Vestigia Pressa Sequamur. Studia Linguistica in Honorem Lilianae Tasmowski*, Padova, Unipress, p. 429-441.
- Kronning, Hans (2003), « Auxiliarité, énonciation et rhématicité », in *Cahiers Chronos*, 11, p. 231-249.
- La Fauci, Nunzio (2005), “Il fattore *HABEO*. Prolegomeni a una nuova considerazione delle genesi del perfetto e del futuro romanzo”, in Sándor Kiss / Luca Mondin / Giampaolo Salvi (eds.), *Latin et Langues Romanes. Études de Linguistique Offertes à József Herman à l’Occasion de son 80ème Anniversaire*, Tübingen Max Niemeyer, p. 441-451.
- Lanly, André (1996 [1973]), *Deux problèmes de linguistique française et romane: I. Le conditionnel en –rais (et le futur en –rai); II. Le verbe aller et ses frères romans*, Paris, Honoré Champion.
- Lindschouw, Jan (2011), « L’évolution du système du futur du moyen français au français moderne: la réorganisation comme un cas de régrammation », in *Revue de Linguistique Romane*, tomul 75, 297-298, p. 51-98.

- Meillet, Antoine (1912) [1928/1958], « L'évolution des formes grammaticales », in Antoine Meille, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, Honoré Champion, p. 130 – 148.
- Nocentini, Alberto (2001), “La genesi del futuro e del condizionale sintetico romanzo”, in *Zeitschrift für romanische Philologie*, 117, 3, p. 367-401.
- Palmer, F., R. (2001), *Mood and Modality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Penny, Ralph (2006²), *Gramática histórica del español*, Barcelona, Ariel.
- Pinkster, Harm (1987), “The strategy and chronology of the development of future and perfect tense auxiliaries in Latin”, in Martin Harris / Paolo Remat (eds.), *Historical development of auxiliaries*, Berlin/New York/Amsterdam, Mouton de Gruyter, p. 193-223.
- Posner, Rebecca (1996), *The Romance Language*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Raiskila, Pirjo (1990), “Periphrastic use of *habere* in Tertullian”, in G. Calboli (ed.), *Latin Vulgaire – Latin Tardif. Actes du II-ème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, p. 209-217.
- Reinheimer-Rîpeanu, Sanda (2001), *Lingvistica romanica . Lexic, morfologie, fonetic*, Bucure ti, Editura All Universitar.
- Roberts, Ian (1992), “A formal account of grammaticalisation in the history of Romance futures”, in *Folia linguistica historica* 13, 1-2, p. 219-258.
- Rohlf, Gerhard (1966-1968), *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Sintassi, Morfologia*, Turin, Einaudi.
- Slobbe, Bianca (2004), “Restructuring and the development of the Romance conditional verb forms”, in Sylvia Blaho/Luis Vicente/Mark de Vos (eds.). *Proceedings of ConSOLE XII* (2003, Patras), Universiteit Leiden, p. 107-123.
- Thielmann Ph. (1885), “*Habere* mit dem Infinitiv und die Entstehung des romanischen Futurums”, in *Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik*, 2, p. 48-89; 157-202.
- Wilmet, Marc (2001), « L'architectonique du « conditionnel », in Patrick Dendale / Liliane Tasmowski (ed.), *Le conditionnel en français*, Paris, Librairie Klincksieck, p. 21-44.